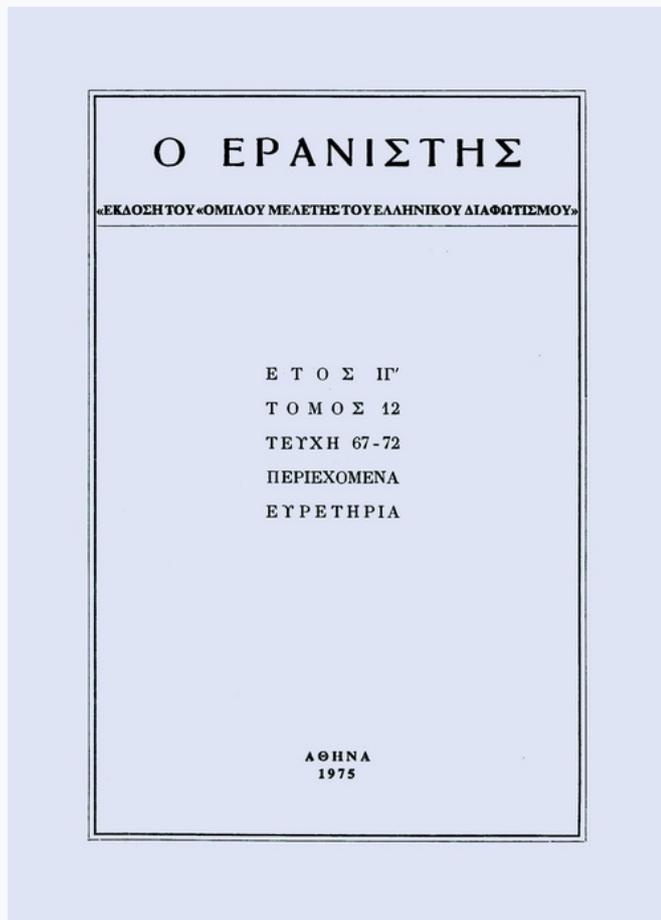

The Gleaner

Vol 12 (1975)

Η τυπογραφία στην Αθήνα στα πρώτα οθωνικά χρόνια

Σόφη Παπαγεωργίου

doi: [10.12681/er.9332](https://doi.org/10.12681/er.9332)

Copyright © 2016, Σόφη Παπαγεωργίου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Παπαγεωργίου Σ. (2016). Η τυπογραφία στην Αθήνα στα πρώτα οθωνικά χρόνια. *The Gleaner*, 12, 53–72. <https://doi.org/10.12681/er.9332>

Η ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΣΤΑ ΠΡΩΤΑ ΟΘΩΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

*Ἀφιερώνεται στὴ μνήμη
τῆς Εὐρώως Δημητρακοπούλου*

Τὸ τέλος τῆς Ἐπανάστασης σημειώνει νέο ξεκίνημα γιὰ τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον. Ἐνῶ ὡς τότε ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ ἦταν νὰ διδάξῃ καὶ νὰ παραινέσῃ, τώρα ἀποκτάει καὶ νέο προορισμό, νὰ ψυχαγωγῆσῃ. Ἀλλὰ καὶ στὴν γεωγραφία τοῦ βιβλίου σημειώνονται ἀλλαγές: τόποι παραγωγῆς τοῦ δὲν εἶναι πιά τὰ κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἀλλὰ οἱ ἴδιες οἱ ἑλληνικὲς πόλεις.

Ἄν καὶ τὸ πρῶτον τυπογραφεῖον στὴν Ἑλλάδα λειτούργησε τὸ 1821, ὥστόσο σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνα, ὅπως ἦταν φυσικόν, δὲν τυπώθηκαν παρὰ ἐλάχιστα βιβλία. Πρῶτα πρῶτα ὁ Ἀγῶνας ἔκανε νὰ πάρουν τὰ ὄπλα ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ἀκόμα καὶ οἱ λόγιοι καὶ οἱ δάσκαλοι, ὥστε ἐπόμενο ἦταν ἡ συγγραφικὴ καὶ ἐκδοτικὴ κίνησις νὰ παρουσιάσῃ στασιμότητα.¹ Ἐπειτα, οἱ συχνὲς ἐπιδρομὲς τῶν Τούρκων στὶς ἑλληνικὲς πόλεις ἄλλοτε κατέστρεφαν τελείως τὰ τυπογραφεῖα καὶ ἄλλοτε ἀνάγκαζαν τοὺς τυπογράφους νὰ μετακινουῦνται ἀπὸ πόλιν σὲ πόλιν. Ἀπὸ τὰ 400 περίπου βιβλία ποὺ τυπώθηκαν συνολικὰ στὰ χρόνια 1821 - 1827, μόνο τὸ 1/20 τυπώθηκε στὴν κυρίως Ἑλλάδα.² Τὰ σπουδαιότερα τυπογραφικὰ κέντρα στὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν τὸ Μεσολόγγι καὶ ἡ Ἰδρα. Μετὰ τὸ τέλος ὅμως τοῦ πολέμου, ἡ οἰκονομικὴ ἀνασυγκρότησις τοῦ τόπου καὶ ἡ ἵδρυσις πολλῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, ἀναζωογόνησαν τὴν κίνησις τοῦ βιβλίου. Ἀλλὰ ἐκεῖνον ποὺ στάθηκε ση-

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, 4η ἔκδ. 1968, σελ. 251.

2. Οἱ ἀριθμοὶ εἶναι παρμένον ἀπὸ

τὴν βιβλιογραφία Γκίνη - Μέξα. Ἐξαιροῦνται νόμοι, συντάγματα, κυβερνητικὰ διατάγματα καὶ προκηρῦξεις.

μαντικός παράγοντας για την αύξηση τής κυκλοφορίας του ήταν ή ελληνική κοινωνία όπως αυτή διαμορφώθηκε στο νεοσύστατο βασίλειο, και ιδιαίτερα στη νέα πρωτεύουσα, την 'Αθήνα.

Στά προεπειναστατικά χρόνια ή 'Αθήνα ήταν ή πιό πολυσύχναστη ελληνική πόλη. Οί συχνές επισκέψεις των περιηγητών και των αρχαιολόγων την είχαν μεταβάλει σε μιá ευρωπαϊκή παροικία από 10.000 περίπου κατοίκους μονίμους ή διαβατικούς. 'Η επίσκεψη τής πόλης και ή παραμονή για ένα μικρό ή μεγάλο διάστημα θεωρούνταν απαραίτητη.³ Με το ξεσήκωμα όμως του Εικοσιένα ή μικρή πολιτεία μεταβλήθηκε σε χωριό, τά σπίτια γκρέμισαν και οί κάτοικοι έγκατέλειψαν τόν τόπο τους. 'Η ειρήνη βρήκε την 'Αθήνα τελειώς έρειπωμένη κι έρημη. 'Η κατάσταση αυτή δέν κράτησε για πολύ. Τήν πρώτη Δεκεμβρίου 1834 ή πόλη ονομάστηκε πρωτεύουσα του βασιλείου και μεταφέρθηκε εκεί ή διοίκηση του Κράτους. 'Η μεταφορά τής βασιλικής Αύλης και τής έδρας τής Κυβερνήσεως στην 'Αθήνα, καθώς και το συγκεντρωτικό σύστημα που εφαρμόστηκε εύθως έξ αρχής από την κρατική μηχανή, έγιναν άφορμή ώστε ή πόλη νά μεταβληθή με γρήγορο ρυθμό από έρειπωμένο χωριό σε κοσμοπολιτικό κέντρο. Τά σπίτια ξανακτίστηκαν, άνοιξαν σχολεία, ιδρύθηκαν έταιρειές επιστημονικές⁴ και τó 1837 άρχισε νά λειτουργή τó Πανεπιστήμιο. Κοντά στους παληούς κατοίκους που ξαναγύρισαν, εγκαταστάθηκαν μόνιμα και πολλοί νέοι. 'Ετσι, ενώ πριν από την 'Επανάσταση ó υπόδουλος και διασπαρμένος 'Ελληνισμός είχε νά παρουσιάση πολλά και αξιόλογα πνευματικά κέντρα, μετά την 'Επανάσταση οί παροικίες αυτές άρχισαν νά ξεπέφτουν οικονομικά και πνευματικά κι όλη ή δραστηριότητα και ή πνευματική ζωή συγκεντρώθηκε στην ελληνική πρωτεύουσα.⁵ Χαρακτηριστικό είναι τó παράπονο που εκφράζει ó Γεώργιος Σερούιος, λόγιος που έζησε και δίδαξε στην 'Ερμούπολη. «... Είθε νά εύκολυνόμην προς την έκδοσιν και άλλων τινών τοιούτων διδακτικῶν [πονηματίων]. Εύκολίας τας όποιας αξιώνονται μόνοι οί έν 'Αθήναις προς οίανδήποτε έκδοσιν κατά τής αποκλειστικότητος τόν παντοσύρτην συρμόν. Τους δέ έξω των 'Α-

3. Κ. Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην 'Ελλάδα, τόμ. Γ', 1975, σελ. 12.

4. Τó 1835 ιδρύθηκαν ή 'Ιατρική 'Εταιρεία και ή 'Εταιρεία Φυσικῶν 'Επιστημῶν. Τó 1836 ή Φιλεκπαιδευ-

τική 'Εταιρεία, τó 1837 ή 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, τó 1838 ή Φαρμακευτική 'Εταιρεία. Βλέπε F. Strong, Greece as a kingdom, London, 1842, p. 368 - 389.

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, έ. ά., σελ. 268.

θηνῶν γράφοντας δὲν τοὺς γράφουν οἱ ἐν Ἀθήναις διέποντες, δι' οὐδὲν ἄλλο ἴσως, εἰμὴ διότι ἐπὶ τοῦ προσώπου αὐτῶν οὐ ἔστιν ΑΤΤΙΚΟΝ ΒΛΕΠΟΣ. Ἀἴ! Πότε ἄραγε θὰ ἔλθῃ ὁ εὐλογημένος ἐκεῖνος καιρὸς, καθ' ὃν τὰ πνευματικὰ προϊόντα νὰ ζυγίζωνται εἰς τὴν ζυγαριὰν τῆς δικαιοσύνης, ἀπὸ ζυγιστὰς ἐκάστοτε αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ προορισμοῦ, ὅχι μὲ σταθμὰ τῆς προσωποληψίας, τῆς μεροληψίας, τῆς φατριοσκοπίας καὶ τῆς διὰ φοβέρας ἢ κολακείας ἢ ραδιουργίας ἐπιρροῆς⁶...

Ἡ νέα πρωτεύουσα γρήγορα συγκέντρωσε ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διοίκηση καὶ τοὺς διανοουμένους, καὶ πολλοὺς ἐπιχειρηματίες, πού πίστευαν ὅτι ἐκεῖ τοὺς ἀνοιγόταν καλύτερες προοπτικές γιὰ νὰ εὐρύνουν τὶς ἐπιχειρήσεις τους. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ἦταν καὶ οἱ τυπογράφοι πού προβλέποντας τὴν ἐξέλιξη τῆς πόλης καὶ τὴ μεγάλη διάδοση τοῦ βιβλίου ἔσπευσαν νὰ κλείσουν τὶς ἐπιχειρήσεις τους στὴν ἐπαρχία, καὶ ν' ἀνοίξουν νέα τυπογραφεῖα στὴν Ἀθήνα, οἱ πῶ πολλοὶ στὸν κεντρικὸ δρόμο τῆς πόλης, στὴν ὁδὸ Ἐρμού, ἢ ἐκεῖ κοντά. Ἡ στιγμή ἦταν πολὺ κατάλληλη. Τὰ πιεστήρια καὶ τὰ μηχανήματα μπορούσαν νὰ τὰ προμηθεύονται εὐκόλα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν. Τὸ χαρτί, ἂν καὶ ἐγχώρια βιομηχανία δὲν εἶχε ἀναπτυχθῆ ἀκόμη,⁷ ὑπῆρχε σὲ μεγάλη

6. Γ. Σεροῦτος, *Καλλιόπη*, ἦτοι, *Θεωρία συνοπτικὴ πρὸς διδασκαλίαν περὶ ποιήσεως ἐν γένει*... Ἐρμούπολις, 1845, σελ. 106.

7. Ἡ πρώτη ἀπόπειρα γιὰ ἴδρυση χαρτοποιείου ἐγένεε στὸν Μυστρά, τὸ 1827, ἀπὸ τὸν Διονύσιο Πύρρο, ἱατροδιδάσκαλο καὶ ἀρχιμανδρίτη. Ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἰμπραήμ διέλυσε τὸ ἐργοστάσιον, καὶ ὁ Πύρρος ἔκανε νέα ἀπόπειρα νὰ ἰδρῦσῃ ἐργοστάσιον σ' ἓνα μύλο τοῦ Ἐρασίνου ποταμοῦ κοντὰ στὸ Ἄργος. Ἡ ἔλλειψη χρημάτων τὸν ἀνάγκασε νὰ σταματήσῃ ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε κατασκευάσει 1000 φύλλα χαρτιοῦ. Ἡ χρηματικὴ ἐνίσχυση πού ζήτησε ἀπὸ τὸν Καποδίστρια καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἄλ. Μαυροκορδάτο—ὑπουργὸ τῶν οικονομικῶν ἐπὶ Ὀθωνος—ἔμεινε χωρὶς ἀνταπόκριση. Ὁ ἴδιος ὁ Πύρρος ἐξιστόρησε

τὶς περιπέτειές του στὰ ἐξῆς 2 φυλλάδια:

(α) *Ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιμ. καὶ ἱατροδιδασκάλου Διον. Πύρρου πρὸς τὸν ἐγγενέστατον ἀρχοντα τῶν Θεσσαλῶν κύριον Ἀθανάσιον Παπᾶ Πολυμέρου*... Ἀθήνα, 1837.

(β) *Περιήγησις ἱστορικὴ καὶ βιογραφία Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ*. Ἀθήναι, 1848.

Τὸ πρῶτον ἐργοστάσιον χαρτιοῦ πού λειτούργησε στὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὴν ἀπόπειρα τοῦ Πύρρου ἦταν τὸ 1877. Βλέπε Π. Κατηφόρη, Ἡ ἐποποιία τοῦ χαρτιοῦ. Ἀθήναι, 1965, σελ. 198 - 199. Λίγα χρόνια πρὶν, τὸ 1871, τὸ Κράτος εἶχε συνάψει σύμβαση μετὰ τὴν Ἑταιρίαν τῆς Ἑλληνικῆς Χαρτοποιίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ καταστατικόν, γιὰ τὴν ἴδρυση χαρτοποιείου. Ἡ σύμβαση αὐτὴ δὲν ἐπικυρώθηκε με νόμο

ἀφθονία. Εἰσαγόταν σὲ μεγάλες ποσότητες, κυρίως⁸ ἀπὸ τῆ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία. Μὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ἦταν ἡ ἴδια ἡ κοινωνία ποὺ μὲ ἀνυπομονησία περίμενε νὰ ὑποδεχτῆ τὸ βιβλίον, καθὼς ὁ Ἀγώνας τὴν εἶχε στερήσει ἀπὸ κάθε πνευματικὴ κίνηση. Ἔτσι ἡ Ἀθήνα τὸ 1834, σχεδὸν ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη, ἔγινε κέντρο τυπογραφίας.⁹

Ἀπὸ τοὺς πρώτους τυπογράφους τῆς Ἀθήνας ἦταν ὁ Γεώργιος Πολυμέρης. Εἶχε μάθει τὴν τέχνη τῆς τυπογραφίας στὴν Ἀμερικὴ καὶ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1833 διορίστηκε τυπογράφος τῆς Protestant Episcopal Mission ἀντικαθιστώντας τὸν τυπογράφο τῆς ἱεραποστολῆς Solomon Bingham,¹⁰ ποὺ ἐπέστρεψε γιὰ λόγους ὑγείας στὶς ΗΠΑ. Ὁ Πολυμέρης τὸ 1834 ἄνοιξε δικό του τυπογραφεῖο ποὺ λειτούργησε ὡς τὸ 1838. Παράλληλα ἀπὸ τὸ 1836 διατηροῦσε τυπογραφεῖο καὶ στὴ Σύρο, ὅπου καὶ ἀποσύρθηκε μετὰ τὸ 1838. Ἀργότερα ὁ ἴδιος σ' ἓνα εἶδος αὐτοβιογραφίας του θὰ ἐξηγήσῃ τοὺς λόγους τῆς μετοίκησής του «... Περιορισθεὶς εἰς τὰ μικρότατα ἀγοραῖα τυπογραφικὰ ἔργα ἐν Σύρῳ ὅπου ἡ ἐκ τοῦ μονοπωλίου γενομένη εἰς τοὺς τυπογράφους τῆς Πρωτευούσης στενοχωρία μ' ἔδιωξε τότε».¹¹

Ἄλλοι τυπογράφοι, ἀπὸ τοὺς πρώτους τῶν χρόνων αὐτῶν, εἶναι

καὶ σὲ λίγο ἡ ἑταιρεία ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Χαρτοποιικὴ Ἑταιρεία, ποὺ κι αὐτὴ ὅμως διαλύθηκε τὸ 1873 λόγῳ μὴ κρατικῆς συνδρομῆς.

8. Fr. Strong, *Greece as a king dom*, London, 1842, p. 184.

9. Τὸ πρῶτον βιβλίον ποὺ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα ἦταν *Τὰ λυρικά καὶ βακχικά* τοῦ Ἀθανασίου Χριστοπούλου, τὸ 1825, ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῶν Ἀθηναίων, ποὺ εἶχε ιδρύσει ὁ Stanhope. Ἀπὸ τὸ ἴδιον τυπογραφεῖο βγήκε τὸ 1826 τὸ *Σχῆδιον ὀργανισμοῦ τοῦ ἀτάκτου στρατιωτικοῦ τῆς Ἑλλάδος*. Βλ. I. K. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος, *Τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τοῦ Ἀγῶνος 1821 - 1827*, Ἀθήνα, Νέα Ἑστία 1970, σελ. 33 - 38.

Ἀπὸ τὸ 1826 καὶ ὡς τὸ 1831 στὴν Ἀθήνα δὲν τυπώθηκε κανένα βιβλίον.

Τὴν χρονιά ἐκείνη ἐγκατέστησαν στὴν πόλιν, τὸ Φιλελληνικὸ Τυπογραφεῖο ἐξ Ἀμερικῆς οἱ ἱεραπόστολοι τῆς Episcopal Missionary Society. Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ τυπογραφείου ἦταν ὁ Rev. J. J. Robertson. Τὸ τυπογραφεῖο τῶν ἱεραποστόλων λειτούργησε στὴν Ἀθήνα ὡς τὸ 1834 καὶ μετὰ μεταφέρθηκε στὴν Σύρον. Βλ. St. Larrabee, *Hellas observed*, New York, 1957, p. 193 - 194.

10. W. Cutter, «History of the Missions of the Methodist Episcopal Church», in *History of the American Missions to the Heathen from their Commencement to the Present Time*, Worcester 1840, p. 581.

11. Γ. Πολυμέρης, *Τὰ κατὰ τοῦ ἐν Ἑλλάδι μονοπωλίου τῶν διδασκτικῶν βιβλίων*. Ἐρμούπολις, 1857, σελ. 10.

οί Ἄγγελος καὶ Νικόλαος Ἀγγελίδης, Ἀνδρέας Κορομηλάς, Κωνσταντῖνος Ράλλης (ὅλοι αὐτοὶ ἄρχισαν νὰ τυπώνουν τὸ 1835), Ἰωάννης Φιλήμων, Ἐμμ. & Κ. Ἀντωνιάδης (ἄνοιξαν τὰ τυπογραφεῖα τους τὸ 1836), Πέτρος Μαντζαράκης, Κ. Νικολαΐδης, Νικόλαος Παπαδόπουλος (τύπωναν ἀπὸ τὸ 1837), καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Γκαρπολάς (ἀπὸ τὸ 1838).

Ὁ Ἀνδρέας Κορομηλάς ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του σὰν μελανωτῆς στὸ Βασιλικὸ Τυπογραφεῖο, ὅπου αὐτοδιδάχτηκε καὶ τὴ στοιχειοθετική. Ὁ Νεόφυτος Δούκας ἐκτιμώντας τὴν ἐργατικότητα του τὸν ὑποστήριξε πολὺ στὰ πρῶτα του βήματα στὴν Αἴγινα καὶ τοῦ ἀνέθεσε τὴν ἐκτύπωση τῶν ἐκδόσεων καὶ παραφράσεων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.¹² Τὸ 1835 ὁ Κορομηλάς ἄνοιξε καὶ στὴν Ἀθήνα τυπογραφεῖο πού πολὺ γρήγορα ἐξελίχτηκε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ τέλεια συγκροτημένα τυπογραφεῖα τῆς ἐποχῆς. Τὸ πρῶτο βιβλίον πού βγήκε ἀπὸ τὰ Ἀθηναϊκὰ πιεστήρια τοῦ Κορομηλά ἦταν ἡ *Ἀνθολογία ἢ Συλλογὴ ἀσμάτων ἡρωϊκῶν καὶ ἐρωτικῶν*, τὸ 1835. Εἶναι μία συλλογὴ ποιημάτων τοῦ Ρήγα, Σολωμοῦ, Βηλαρά, Χριστόπουλου καθὼς καὶ δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Κορομηλάς προλογίζοντάς τα γράφει: «Τὰ γεννήματα τῶν λαμπρῶν νόων τῶν συγχρόνων μας, ἀμεληθέντα ἕως τώρα, μένουσι κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος ἄγνωστα, καὶ κινδυνεύουν νὰ παραδοθῶσι εἰς τὴν λήθην. Τοῦτο θεωρῶν ὡς ζημία μεγάλην τοῦ ἔθνους, ὡς στέρησιν πολυτίμου θησαυροῦ, ἀνεδέχθην νὰ συνάξω αὐτά, ν' ἀσφαλίσω τὴν διατήρησίν των, καὶ νὰ τὰ κάμω κοινὰ διὰ τοῦ τύπου...».

Τὴ δραστηριότητα τοῦ Κορομηλά φανερώνει καὶ μιὰ εἴδηση πού δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα «Αἰών»:¹³ «Οἱ ἐν Βενετία τυπογράφοι Διαμαντίδης καὶ λοιποὶ εἶχαν συνεννοηθῆ νὰ μὴν δείξωσι εἰς οὐδένα τὴν τέχνην τῶν ἐρυθρῶν γραμμάτων διὰ νὰ ἔχωσι ἀποκλειστικῶς αὐτοὶ τὸ δικαίωμα τοῦ νὰ ἀνατυπώνωσι τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία. Εἶναι ἀληθινὸν ὅτι οἱ ἐν Ἑλλάδι μετερχόμενοι τὸ τυπογραφικὸν ἐπάγγελμα δὲν ἐγνώριζον αὐτὴν τὴν τέχνην τῶν ἐρυθρῶν γραμμάτων. Ἀλλὰ τί εἶναι

12. Ἀλεξ. Ρ. Ραγκαβῆ, *Ἀπομνημονεύματα*, τόμ. Β', 1895, σελ. 45. Κατὰ τὸν Μάργαρη ὁ Κορομηλάς ἔμαθε τὴν τέχνην τῆς τυπογραφίας στὸ Παρίσι κοντὰ στὸν Firmin Didot καὶ ἄνοιξε τὸ τυπογραφεῖο του μετὰ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Νεοφύτου Βάμβα,

πληροφορία λαθασμένη, ἀφοῦ ὁ Κορομηλάς δὲν τύπωσε τίποτα γιὰ τὸν Βάμβα. Βλ. Μάργαρη, *Βιβλιολογία καὶ βιβλιοθηκονομία*, Ἀθήναι, 1939, σελ. 50.

13. «Αἰών», ἀριθ. 358, 17 Ἰουνίου 1842.

ἀκατόρθωτον εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ μάλιστα εἰς τὸν Ἕλληνα ; Ὁ βιομήχανος Ἀνδρέας Κορομηλάς ἀπέστειλε τὸν τέταρτον ἀδελφόν του Ἀντώνιον εἰς Βενετίαν πρὸ ὀλίγου μὲ τὸ ὄνομα Ἀντώνιος Μαστροκωνσταντῆ καὶ ἀφοῦ εἰργάσθη ἐκεῖ ὡς δόκιμος ἐπὶ 12 μέρες ἐδιδάχθη τὴν τέχνην καὶ ἐπιστρέψας εἰς Ἀθήνας ἔκαμε ἀρχὴν τῆς ἐργασίας του.

Ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης — λόγιος κι αὐτὸς — ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τυπογραφικὰς ἐργασίας ἀσχολήθηκε καὶ μὲ μεταφράσεις ἀρχαίων συγγραφέων. Μετέφρασε καὶ τύπωσε στὸ Ναύπλιο τὸ 1834 τὶς *Εὐμενίδες* τοῦ Αἰσχύλου σὲ «καθομιλουμένην ἀπλοελληνικὴν διὰ στίχων ὁμοιοκαταλήκτων» ὅπως ὁ ἴδιος λέει στὴν σελίδα τίτλου. Στὸν πρόλογο ὑπόσχεται ὅτι «θέλω δημοσιεύσει καὶ τινὰς μεταφράσεις μου, ἐὰν ἐμψυχωθῶ εἰς τοῦτο διὰ τῆς ὑποδοχῆς τοῦ κοινοῦ πρὸς τὴν παροῦσαν». Φαίνεται πὼς ἡ ὑποδοχὴ δὲν τὸν ἐνθουσίασε γιατί καμμιά ἄλλη μετάφρασή του δὲν τυπώθηκε ἂν καὶ τὸ τυπογραφεῖο του λειτουργοῦσε ὡς τὸ 1847.

Οἱ ἀδελφοὶ Ἄγγελος καὶ Νικόλαος Ἀγγελίδης ξεκίνησαν τὴν ἐπιχείρησιν στὴν Αἴγινα τὸ 1833, ἔπειτα τὴν μετέφεραν στὸ Ναύπλιο τὸ 1834 καὶ τέλος στὴν Ἀθήνα τὸ 1835, ὅπου, ἀφοῦ τύπωσαν μὲ τὴ φέρμα Α. & Ν. Ἀγγελίδης 6 βιβλία, τὸν ἴδιο κιόλας χρόνο (1835) πού ἀνοῖξαν τὸ τυπογραφεῖο, χῶρισαν, καὶ ὁ μὲν Ἄγγελος ἐξακολούθησε νὰ τυπῶνῃ ὡς τὸ 1844 ἐνῶ τὸ ὄνομα τοῦ Νικολάου ἐμφανίζεται πάλι ὕστερα ἀπὸ τὸ 1840.

Ὁ Ἐμμανουὴλ Ἀντωνιάδης ἦταν ὁ ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας «Ἡὼς» πού κυκλοφόρησε στὰ 1830-1831. Τὸ 1832 ὁ Ἀντωνιάδης ἴδρυσε στὰ Μέγαρα τὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ», ἀπὸ κεῖ τὴν μετέφερε στὸ Ναύπλιο καὶ ἀπὸ τὸ 1835 στὴν Ἀθήνα. Μαζὶ μὲ τοὺς δύο ἀδελφούς του Σπυρίδωνα καὶ Κωνσταντῖνο συνεργάστηκαν σὰν δημοσιογράφοι καὶ τυπογράφοι.¹⁴ Ὁ Ἀντωνιάδης, ἀπασχολημένος φαίνεται μὲ τὴ δημοσιογραφία, χρησιμοποιοῦσε ἄλλους σὰν διευθυντὰς τοῦ τυπογραφείου του. Ἔτσι τὸ 1836 τὸ τυπογραφεῖο του διευθύνεται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Νικολαΐδην, πού τὸν ἐπόμενο χρόνο ἀνοῖξε δικό του τυπογραφεῖο, ὅχι πολὺ μεγάλης διάρκειας (τὸ 1838 ἐκλείσει). Ἀντικαταστάτης τοῦ Νικολαΐδην στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀντωνιάδην ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Ἀντωνιάδης, ἀδελφὸς τοῦ Ἐμμανουήλ. Κι αὐτὸς δὲν ἔμεινε

14. Σοφ. Ἀντωνιάδην, Ἐμμανουήλ καὶ 68 - 69.
Ἀντωνιάδης, Ἀθῆναι 1971, σ. 28-29

πολύ στη θέση αυτή. Τò 1839 άνοιξε δικό του τυπογραφείο.

Ο Ίωάννης Φιλήμων, ó γνωστός άγωνιστής και λόγιος, εκτός άπό τή συγγραφική και έκδοτική του δράση¹⁵, για ένα μικρό χρονικό διάστημα άσχολήθηκε και με τήν τυπογραφία στην Άθήνα, 1836 - 1837 (τό 1837 τύπωσε μόνο 1 βιβλίο). Τò τυπογραφείο του τό άνέλαβε άπό τό 1837 ó Πέτρος Μαντζαράκης όπως φαίνεται άπό τό τυπογραφικό σήμα του Φιλήμονος, ένα κληματόφυλλο με χαραγμένα τά άρχικά Ι. Φ. (βλέπε είκ. 1). Τήν σχέση Φιλήμονος και Μαντζαράκη ύσως δείχνει και τό γεγονός ότι ó Φιλήμων έγραψε ένα μεγάλο πρόλογο στα ΄Υπομνήματα περι τής ΄Επανάστάσεως τής Έλλάδος, του μητροπολίτου Π. Πατρών Γερμανού· τά ΄Υπομνήματα τυπώθηκαν άπό τον Μαντζαράκη τό 1837 και τό έξώφυλλο καθώς και ή σελίδα τίτλου έχουν τό μαύρο φύλλο με τά άρχικά Ι. Φ. Γενικά οι πρώτοι αυτοί τυπογράφοι δέν ταύτιζαν τό τυπογραφείο τους μ' ένα όρισμένο τυπογραφικό σήμα αλλά σχεδόν για κάθε βιβλίο χρησιμοποιούσαν κι ένα σήμα διαφορετικό. Αυτά στην ούσία δέν ήταν σήματα αλλά κοσμήματα που οι τυπογράφοι τά προμηθεύοταν μαζί με τους τυπογραφικούς χαρακτήρες. Διαφορετικά δέν θά μπορούσε νά εξηγηθί τό γεγονός ότι τό ίδιο σήμα, π. χ. ή μάσκα τής τραγωδίας, χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον άπό τρεις διαφορετικούς τυπογράφους : άπό τον Άνδρέα Κορομηλά τό 1835 για τήν κωμωδία του Μ. Χουρμούζη ó *Τυχοδιώκτης*, άπό τον Άγγελο Άγγελίδη τό 1836 για μιá άλλη κωμωδία του Μ. Χουρμούζη, ó *΄Υπάλληλος*, και άπό τον Έμ. Άντωνιάδη τό 1836 για τήν κωμωδία του Μολιέρου *Άμφιτρούων* (βλ. είκ. 2, 3). Τò κοινό στα τρία αυτά έργα είναι ότι είναι θεατρικά. Επίσης δέν αποκλείεται ó συγγραφέας ό ίδιος νά επέβαλε τήν προτίμησή του ως προς τό ποιό κόσμημα θά είχε ή σελίδα τίτλου· π. χ. οι κωμωδίες του ΄Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού,¹⁶ ή *Έρωτηματική οικογένεια*, και ό *Έφημεριδοφόρος*, που τυπώθηκαν τό 1837, άπό δύο διαφορετικούς τυπογράφους, ή πρώτη άπό τον Κορομηλά κι ή δεύτερη άπό τον Άγγελίδη, έχουν τό ίδιο κόσμημα, τις μάσκες τής τραγωδίας και τής κωμωδίας. Τέτοια παραδείγματα ύπάρχουν πολλά. ΄Υπάρχουν άκόμη περιπτώσεις που ό τυπογράφος διαλέγει ένα κόσμημα

15. Ήταν ό έκδότης τής έφημ. «Χρόνος» που βγήκε στο Ναύπλιο για λίγους μόνο μήνες, Μάιο - Σεπτέμβριο 1833. Άπό τό 1838 εξέδιδε

στην Άθήνα τήν έφημ. «Αίών.»

16. Και τις δύο τις έγραψε με τό ψευδώνυμο ΒΑΣΚΜΕΠΡΛΘ.

γιατί νομίζει ότι είναι ταιριαστό με το περιεχόμενο, όπως π. χ. ο "Άγγελος Άγγελίδης το 1835 τύπωσε τις θείες λειτουργίες· σαν σήμα - κόσμημα χρησιμοποίησε μία μέλισσα (βλ. εικ. 4). Προφανώς το πρότυπό του ήταν ένα από τα πολλά λειτουργικά βιβλία που τυπώθηκαν στην Βενετία, στο τυπογραφείο του Γλυκύ, που είχε σαν τυπογραφικό σήμα τη μέλισσα. Μόνον που η μέλισσα του Άγγελίδη δεν είναι τόσο κομψή όσο του Γλυκύ.

Ο Νικόλαος Παππαδόπουλος είναι ένας άλλος τυπογράφος κι εκδότης συγχρόνως. Ένα από τα βιβλία που τύπωσε, το 1838, τα *Ύμνα πολεμιστήρια* του Παναγιώτη Τσοπανάκου,¹⁷ είναι από τα πρώτα βιβλία της εποχής αυτής που έχουν εικόνες: ένα σκίτσο του ποιητή καθώς και άλλες 3, με σκηνές από τον Άγώνα. Η εκτύπωση των εικόνων θα πρέπει ναταν πολύ δαπανηρή γιατί ο τυπογράφος στο τέλος ζητάει συγγνώμη από τους συνδρομητές επειδή δεν μπόρεσε να βάλει τον κατάλογο με τα ονόματά τους εξ αίτιας «της υπερόγκου δαπάνης εις τας προσαρτηθείσας ένταϋθα εικόνας». Φαίνεται πως οι τυπογράφοι δεν διέθεταν ακόμη τα κατάλληλα τεχνικά μέσα για την εκτύπωση των εικόνων. Π. χ. το βιβλίο του Δημητρίου Άλεξ. Μαυροκορδάτου *Άνατομία του ανθρώπινου σώματος* με 63+800 σελίδες που βγήκε από το τυπογραφείο του Κωνστ. Ράλλη το 1836, δεν έχει ούτε μια εικόνα παρ' όλο που το περιεχόμενο του βιβλίου θα απαιτούσε πολλές.

Ο Κωνσταντίνος Γκαρπολάς, Κουτσόβλαχος από τον Όλυμπο, ήταν εγκαταστημένος στην Βιέννη. Τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια κατέβηκε στην Άθήνα όπου το 1838 ίδρυσε εκδοτικό οίκο.¹⁸ Το 1842 χρεωκόπησε.¹⁹ Το τυπογραφείο του το ανέλαβε ο γιός του Άλέξανδρος Γκαρπολάς που άρχισε να τυπώνει από το 1844 κ. έ.

Στην απαρίθμηση των τυπογραφείων της εποχής αυτής δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και το Έθνικό Τυπογραφείο. Η ιστορία του άρχίζει το 1821, τότε που ο Δημήτριος Ύψηλάντης με χρήματα από έράνους είχε αγοράσει ένα πιεστήριο και το είχε ονομάσει Έθνικόν — διότι άνηκε σ' όλόκληρο το Έθνος. Το 1825 το τυπογραφείο φέρει το όνομα Τυπογραφία της Διοικήσεως και το 1827 Έθνική Τυπογρα-

17. Το πραγματικό όνομα του ποιητή ήταν Παναγιώτης Κάλλας, 1789 - 1825. Την έκδοση των ποιημάτων την έκανε ο ίδιος ο τυπογράφος.

18. Βλ. Χ. Κ. Παπαστάθη, *Τα*

πρώτα έλληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά», τόμ. 8, 1968, σελ. 240.

19. Βλ. Άλ. Ρ. Ραγκαβή, *έ. ά. σελ. 108.*

ΕΠΙΤΟΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑΣ,

ΕΚ ΔΙΑΦΕΡΟΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΕΡΑΝΙΣΘΕΙΣΑ

ὑπὸ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΝΤΟΓΟΝΗ.

“ Καθάπερ φυτοῦ οἰκεία μὲν ἀρετὴ τῷ καρ-
“ πῷ βρῆται ἰσχυρῶς, φέρει δὲ τινὰ κόσμον
“ καὶ φύλλα τοῖς κλάδοις περιστοιχόμενα· οὕτως
“ δὴ καὶ ψυχῆ, προηγουμένου μὲν καρπὸς
“ ἢ ἀλήθεια, οὐκ ἄχαρι γέμει οὐδὲ τὴν θύ-
“ ραθεν σοφίαν περιβεβλησθαι, οἷον τινὰ φύ-
“ λλα στέπνῃ τε τῷ καρπῷ καὶ ὄφει οὐκ ἄ-
“ ωρον παρεχόμενα.,,

ΒΑΣΙΛ. ΠΑΡΑΙΝ. ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ.

Ἐν Ἀθῆναις

ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΠΕΤΡΟΥ ΜΑΝΤΖΑΡΑΚΗ.

ὉΔΟΣ ΑΛΕΞΙΚΑΚΟΥ, ΑΡΙΘ: 25

1837.

Εἰκ. 1. Τυπογραφικὸ σῆμα I. Φιλήμονος καὶ Πέτρου Μαντζαράκη.

Ο
ΤΥΧΟΔΙΩΚΤΗΣ.
ΚΩΜΩΔΙΑ

ΔΕΥΤΕΡΑ.

ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ

ΥΠΟ
Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ

ΕΣ ΤΗ ΟΔΩ ΤΟΥ ΕΡΜΟΥ ΑΡΙΘ. 209.

1835.

Εικ. 2. Τυπογραφικό σήμα πού χρησιμοποιήθηκε από τον Άνδρέα Κορομηλά.

Βιβλίου V11.05

ΑΜΦΙΤΡΥΩΝ.

ΚΩΜΩΔΙΑ ΤΟΥ ΜΟΛΙΕΡΟΥ.

Μεταφρασθεῖσα δὲ εἰς τὴν κοινωχρηστέαν ἑλληνικὴν
διαλεκτὸν παρὰ Π. Δ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ.

Ἐκ τοῦ ἰδίου τμήρ. τῆς τυπογραφίας Ἐμ. Ἀντωνιάδου,
τυπογραφεὺς ὑποκ. Νικολαΐδου.

1836

Εἰκ. 3. Τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Ἐμ. Ἀντωνιάδου, τὸ ἴδιο μὲ τοῦ
Κορομηλά καὶ Ἀγγελίδου.

ΑΙ ΘΕΙΑΙ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΙ
ΤΩΝ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΕΡΩΝ ΗΜΩΝ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ
ΚΑΙ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ
ΣΤΗΝ ΤΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

Μετετυπώθησαν

Ἐγκρίσει τῆς Ι. Συνόδου τοῦ Β. τῆς Ἑλλάδος, καὶ συνδρομῇ
τῶν Σιβλαμισιῶν Μητροπολιτῶν καὶ Ἐπισκ. τοῦ Κράτους.

Ἐπιστάσια δὲ

τοῦ κατὰ τὴν Ἐπισκοπὴν Ἀττικῆς Ἀρχιδιακόνου

ΙΕΡΟΘΕΟΥ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ.

Παρὰ τοῦ ὁποίου καὶ προστετέθησαν, πρὸς εὐκολίαν, ἡ
Προσκομιδὴ καὶ ἡ Μετάληψις.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΓΓΕΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ

1835

φία. Μετά την άφιξη του Όθωνα μετονομάστηκε σε Βασιλική Τυπογραφία με έδρα τις κατά καιρούς έδρες τής Κυβερνήσεως και τελική έγκατάσταση στην Αθήνα όταν ή πόλη όρίστηκε πρωτεύουσα του βασιλείου. Στις 17 Μαΐου 1835 τó κατάστημα πήρε τόν τίτλο Βασιλική Τυπογραφία και Λιθογραφία και τó 1843 Βασιλικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον. Μετά την έξωση του Όθωνα από την Ελλάδα άλλαξε και πήρε τó όνομα που κρατάει ως σήμερα, Έθνικόν Τυπογραφείον.²⁰

Η Βασιλική Τυπογραφία ήταν διηρημένη σε δύο τμήματα, ένα για τά δημόσια (νόμοι, συντάγματα, Έφημερίς τής Κυβερνήσεως, κλπ.) και ένα για τά ιδιωτικά έργα. Τά ιδιωτικά αυτά έργα τής Βασιλικής Τυπογραφίας ενόχλησαν ιδιαίτερα μερικούς τυπογράφους, γιατί έβλεπαν ότι ó συναγωνισμός γινόταν σκληρός και άνισος, κι ότι ή ιδιωτική πρωτοβουλία κινδύνευε. Έπί πλέον, ó Όθων εξέδωκε διάταγμα για τήν ίδρυση Βασιλικού Βιβλιοπωλείου, με τήν αίτιολογία «διά νά εισαχθῆ τρόπος ομοίμορφος εις τήν διδασκαλίαν του λαού, και νά εύρισκη ó καθείς βιβλία στοιχειώδη καλά . . . εις μετρίας τιμάς . . .» σύμφωνα με τó όποιο όλα τά διδασκαλεία του Κράτους έπρεπε νά χρησιμοποιούν μόνο τά βιβλία που προέρχονταν από τó Βασιλικό Βιβλιοπωλείο²¹. Αυτό τó διάταγμα έφερε μεγάλη αναστάτωση και διαμαρτυρίες στους κύκλους των τυπογράφων, γι' αυτό με νεώτερο διάταγμα τó Βασιλικό Βιβλιοπωλείο καταργήθηκε.²² Τó δεύτερο αυτό διάταγμα ξεσήκωσε νέο κύμα διαμαρτυριών. Διότι ενώ καταργούσε τó Βασιλικό Βιβλιοπωλείο, παραχωρούσε τó δικαίωμα στη Βασιλική Τυπογραφία και Λιθογραφία νά τυπώνη συγγράμματα «τά όποια δέν ήθελον ήμπορεί νά εκδοθῶσιν υπό των ιδιωτικῶν καταστημάτων τόσον έντελῆ και εύθηγά», καθώς και βιβλία και μεταφράσεις για τή δημόσια εκπαίδευση με έξοδα του δημοσίου, συναινέσει και των συγγραφέων ή των μεταφραστῶν, έγκαθιδρύοντας έτσι τó μονοπώλιο των σχολικῶν βιβλίων.

Η διαμαρτυρία των τυπογράφων ανάγκασε τήν Κυβέρνηση όχι νά καταργήση βέβαια τó μονοπώλιο αλλά τουλάχιστον νά έπιτρέψη τήν εκδοση των σχολικῶν βιβλίων και από όρισμένους άλλους εκδότες. Έ-

20. Fr. Wilberg, *Τό Έθνικόν Τυπογραφείον. Ιστορικά σημειώσεις. «Άρμονία», Β', 1901, σελ. 135 - 159.*

21. «Έφημ. ἤς Κυβ.» άριθ. 13,

13 Άπριλίου 1836, σελ. 53.

22. «Έφημ. τής Κυβ.» άριθ. 36, 7 Σεπτεμβρίου 1838, σελ. 183 - 185.

κεῖνος πού ὠφελήθηκε πολὺ μὲ τὴ διακίνηση τοῦ σχολικοῦ βιβλίου ἦταν ὁ Ἀνδρέας Κορομηλάς. Κατάφερε καὶ ἐξασφάλισε τὸ δικαίωμα γιὰ τὴν ἀποκλειστικὴ σχεδὸν ἐκδοσὴ ὅλων τῶν σχολικῶν βιβλίων (χρησιμοποιοῦσε τὴν φράση στὶς σχολικὲς ἐκδόσεις «Κατ' ἐγκρισιν τῆς ἐπὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας») προκαλώντας ἔτσι τὴν ἀγανάκτηση τῶν ἄλλων τυπογράφων. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς πολὺ δυσσχεστῆς ἦταν καὶ ὁ Γεώργιος Πολυμέρης πού εἶδαμε πιὸ πάνω ὅτι ἄφησε τὴν πρωτεύουσα τὸ 1838 καὶ ἐγκατέστησε τὸ τυπογραφεῖο του στὴ Σῦρο. Ὁ ἴδιος τὸ φθινόπωρο τοῦ 1840 κυκλοφόρησε στὴν Ἀθήνα ἀνώνυμα ἓνα δεκατετρασέλιδο φυλλάδιο τυπωμένο στὴ Σῦρο μὲ τίτλο *Ἀὐτοσχέδιος διατριβή* . . .²³. Τὸ περιεχόμενο τοῦ φυλλαδίου ὅπως καὶ τῶν ὑπολοίπων τεσσάρων εἶναι μία συνηγορία γιὰ τὴν ἐλεύθερη ἐκτύπωση σχολικῶν βιβλίων ἀπὸ ὁποιοδήποτε τυπογράφο. Πιστεύει ὅτι ὁ συναγωνισμὸς θὰ βελτιώσῃ τὸ ποιὸν τῶν διδακτικῶν βιβλίων καὶ θὰ φέρῃ πτώση τῶν τιμῶν. Ἔτσι ὄχι μόνον ἡ πρωτεύουσα ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπαρχίες θὰ τυπώνουν μόνες τους τὰ σχολικὰ βιβλία χωρὶς ν' ἀναγκάζονται νὰ τὰ πληρώνουν ἀκριβά, βαρυνόμενες ἐπὶ πλεόν καὶ μὲ τὰ μεταφορικά. Συγχρόνως στὰ φυλλάδια αὐτὰ κατηγορεῖ τὸ κράτος πού ἐπιτρέπει σὲ ὀρισμένους λογίους νὰ σφετερίζονται τὸ μονοπώλιο τῶν διδακτικῶν βιβλίων, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ πρόβδος τῶν μαθητῶν νὰ ὀπισθοδρομῇ καὶ ἡ ἰδιωτικὴ βιομηχανία τῆς τυπογραφίας «ἀπὸ τῆς ὁποίας πηγάζει ὁ πολιτισμὸς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ πρόβδος ὅλων τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ἐν γένει» νὰ καταστρέφεται.²⁴ Οἱ ἀγῶνες τοῦ Πολυμέρη θὰ μποροῦσε νὰ πῆ κανεὶς, ἦταν κάπως δικαιολογημένοι. Ἡ μεγάλη αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σχολείων ἔκανε ἀναγκαία τὴν μεγάλη κυκλοφορία τῶν διδακτικῶν βιβλίων καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἐπιχείρηση τῆς ἐκτύπωσης καὶ διάθεσής τους θὰ ἦταν πολὺ προσοδοφόρα. Μὲ τὴν παρεμβολὴ ὅμως τοῦ Κράτους οἱ τυπογράφοι εἶδαν ὅτι ἔχαναν ἓνα σημαντικό ἔσοδο, ἀφοῦ τὰ ἄλλα βιβλία δὲν ἦταν ἀκόμη σίγουρη καὶ κερδοφόρα ἐπιχείρηση.

Τί τύπωναν ὅλοι αὐτοὶ οἱ τυπογράφοι πού μὲ τόση βιασύνη εἶχαν μαζευτῆ στὴν Ἀθήνα ; Φαίνεται πὼς ἡ ποιότητα τῶν βιβλίων δὲν ἦταν ἀνάλογη πρὸς τὴν ποσότητα γιατί τὸ 1842 στὸ φύλλο 358 τῆς ἐφημε-

23. Ἀργότερα, ὁ Πολυμέρης, σὲ ἄλλες μεταγενέστερες παραλλαγές τοῦ φυλλαδίου αὐτοῦ ἀποκάλυψε τὴν ταυτότητά του. Συνολικὰ τύπωσε 5 τέτοιες

διατριβές.

24. *Ἀὐτοσχέδιος διατριβή*... Σῦρος 1840, σελ. 2*

ρίδας «Αίων» δημοσιεύτηκε μία άγγελία με τίτλο *Οί Φιλόβιβλοι: Έταιρία πρὸς ἐμψύχωσιν τῶν συγγραφέων καὶ ἐκδοτῶν*. Ὁ συντάκτης τῆς ἀγγελίας²⁵ καλοῦσε ὅλους τοὺς Ἕλληνας νὰ γίνουν μέλη τῆς Ἐταιρείας· ἔτσι καὶ οἱ συγγραφεῖς θὰ ἔβαζαν τὰ δυνατὰ τους νὰ γράφουν καλὰ βιβλία γιὰ νὰ ἐπιλεγοῦν τὰ ἔργα τους γιὰ τὰ μέλη τῆς Ἐταιρείας ἀλλὰ καὶ τὰ μέλη θὰ ἤταν σίγουρα ὅτι τὰ βιβλία ποὺ ἀποκτοῦν ἔχουν φιλολογικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ ἀξία.

Ἄν ἐξαίρεσωμε τὰ σχολικὰ βιβλία ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῶν δασκάλων καὶ μαθητῶν, κι ἐπίσης τὰ βιβλία ποὺ τύπωναν καὶ κατόπιν μοίραζαν οἱ ἱεραπόστολοι, τὰ θέματα τῶν ἄλλων βιβλίων ποὺ τυπώθηκαν κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῶν τῶν χρόνων ἐξαρτῶνταν κατὰ πολὺ ἀπὸ ὅ,τι οἱ τυπογράφοι πίστευαν ὅτι ἀρέσει στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ὥστε ἡ πώληση τῶν προϊόντων τους νὰναι ἐξασφαλισμένη. Συγχρόνως τὸ εἶδος τῶν βιβλίων ποὺ τυπώθηκαν ἐκφράζει τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς καὶ δίνει μία εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν ομάδων ποὺ συγκροτοῦσαν τότε τὴ νεοελληνικὴ κοινωνία.

Μὲ μία ἀνάλυση τῶν τίτλων μπορεῖ κανεὶς νὰ κἀνὴ ἀμέσως δύο γενικὲς παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ὑπάρχει παντελῆς σχεδὸν ἔλλειψη λειτουργικῶν βιβλίων ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκὰ τυπογραφεῖα. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει πάψει νὰ εἶναι κέντρο τῆς παιδείας καὶ νὰ παίξῃ πρωταρχικὸ ρόλο στὴν ζωὴ τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας. Ἐτσι τὰ λειτουργικὰ βιβλία ποὺ τυπωνόταν μετὰ τὸ τέλος τοῦ Ἀγῶνα ἤταν λίγα καὶ ἀποκλειστικὰ σχεδὸν προϊόντα τῶν τυπογραφείων τῶν κέντρων τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, προπάντων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βενετίας. Στὰ Κατάλοιπα Σπυρίδωνος Βελοῦδη ὑπάρχει «Ἐπόμνημα» τοῦ Μαΐου 1851 ποὺ τὸ ὑπογράφουν «Οἱ Κτήτορες» τοῦ Βενετικοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Λένε αὐτοὶ οἱ κτήτορες ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἐσύστησαν τὸ νέο αὐτὸ τυπογραφεῖο εἶναι ὅτι «... Τὰ τῆς Ἑλλάδος τυπογραφικὰ καταστήματα οὐ δύνανται παντελῶς νὰ συναμιλλῶνται μετὰ τῶν ἰδικῶν μας πρῶτον μὲν διότι τὰ πλεῖστα τῶν ἐκεῖ ἐκδιδομένων βιβλίων εἶναι μᾶλλον σχολαστικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ, δεῦτερον δὲ διὰ τὸ πολυδάπανον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλεί-

25. Εἶναι ὁ Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆς ὅπως ὁ ἴδιος τὸ ἀποκαλύπτει στὰ Ἀ-

πομνημονεῦματά του, τόμ. Β', 1895, σελ. 109 - 110.

ψεως χαρτοποιείου, διὰ τὸ ἀκριβὸν τῶν τυποθετῶν καὶ διὰ τὴν πολλακτικὴν δοκιμασθεῖσαν ἀλλ' εἰς μᾶτην ἐπιτυχοῦσαν καλὴν ἔκβασιν τῶν κοκκίνων χαρακτήρων».²⁶ Ἡ δευτέρα παρατήρηση εἶναι ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία στὶς κατηγορίες τῶν βιβλίων, πρᾶγμα πού δείχνει ὅτι προοριζόταν γιὰ ἀναγνώστες μὲ ποικίλα ἐνδιαφέροντα καὶ ποικίλες προελεύσεις. Νὰ πῶς περιγράφει τὴν Ἀθήνα τῶν χρόνων αὐτῶν ὁ G. A. Perdicaris, Ἀμερικανὸς πρόξενος στὴν Ἑλλάδα.²⁷ «... Κοντὰ στοὺς Εὐρωπαίους, Γάλλους, Ἀγγλους, Ἰταλοὺς καὶ Βαυαροὺς πού ἦρθαν στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ πλουτίσουν... μπορεῖ κανεὶς νὰ βρῆ καὶ Ἕλληνας... πού στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας εἶχαν καταφύγει σὲ διάφορες πόλεις τῆς Εὐρώπης γιὰ νὰ κυνηγήσουν πλοῦτη ἢ γνώσεις· τῶρα μὲ τὸν γυρισμό τους οἱ ἔμποροι ἔφεραν πλοῦτη, ἐνῶ οἱ σπουδασμένοι καὶ λόγιοι ἔφεραν τίς γνώσεις καὶ τίς γλώσσες τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν. Ἡ Ἀθήνα λοιπὸν ἔχει γίνεи μιὰ Βαβυλωνία...». Πραγματικὰ στὴν Ἀθήνα εἶχαν συρρεύσει ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ξένους διπλωμάτες καὶ τὸ πλῆθος τῶν αὐλικῶν, πολλοὶ Ἕλληνας τῆς διασπορᾶς κινημένοι ἴσως λίγο ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ ἐπιθυμία γιὰ ἀποκατάσταση. Πρῶτοι μεταξὺ αὐτῶν ἦταν οἱ Φαναριῶτες πού ἦρθαν στὴν Ἑλλάδα μὲ προοπτικὴ νὰ γίνουν οἱ κατευθυντήριες δυνάμεις στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ καὶ κυριάρχησαν καὶ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου.²⁸ Παράλληλα μ' αὐτούς, εἶχαν μαζευτῆ καὶ διανοούμενοι κάθε σειρᾶς: δημόσιοι ὑπάλληλοι, δάσκαλοι, καθηγητὲς Πανεπιστημίου, δικηγόροι, γιατροί. Ἐπίσης ἦταν καὶ οἱ ντόπιοι, οἱ στρατιωτικοὶ τοῦ Ἀγώνα καὶ οἱ ἔμποροι. Τὰ βιβλία λοιπὸν πού τυπώθηκαν στὰ χρόνια αὐτὰ καὶ πού ἀπευθυνόταν σὲ μιὰ κοινωνία μὲ τέτοια ποικιλόμορφη σύνθεση, ἔπρεπε κι αὐτὰ ἀναγκαστικὰ νὰ εἶναι ποικίλου περιεχομένου.

Ἡ ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου τὸ 1837 καὶ ἡ λειτουργία του μὲ

26. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, *Τὸ Βενετικὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*. «Ἐραμιστής», τόμ. Η', τεύχ. 47, 1970, σελ. 170 - 171. Αὐτὴ ἡ εἶδηση ἔρχεται σ' ἀντίθεση μ' ἐκείνη πού δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημ. «Αἰὼν» σχετικὰ μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς τεχνικῆς τῶν ἐρυθρῶν γραμμάτων ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα Κορομηλά. Βλέπε

ὑποσ. 13.

27. G. A. Perdicaris, *The Greece of the Greeks*. Vol. I, New York, 1845, p. 78 - 79.

28. Κ. Μοσχῶφ, *Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα, 1830 - 1909*. Θεσσαλονίκη, 1972, σελ. 109.

τις 4 Σχολές, τή Θεολογική, Νομική, Ίατρική και Φιλοσοφική είχε αναγκαῖο ἑπακόλουθο τήν ἐκτύπωση και κυκλοφορία πολλῶν ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων. Ἔτσι ἐκτὸς ἀπὸ τις φιλοσοφικὲς και θεολογικὲς πραγματεῖες και τις μεταφράσεις και σχόλια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων και Λατίνων συγγραφέων ἔχομε τώρα και διατριβὲς ἱατρικοῦ περιεχομένου καθὼς και νομικὰ βιβλία. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ περιέχουν τήν ἑλληνικὴ νομολογία ἢ τή γαλλικὴ σὲ μετάφραση.²⁹ Ἐπίσης ἡ συγνή ἐπαφή μὲ τήν δυτικὴν Εὐρώπη ἀλλὰ και ἡ μεγάλη ἐπίδραση τῶν Φαναριωτῶν συνετέλεσαν ὥστε πολλοὶ νὰ θέλουν νὰ μάθουν μιὰ ξένη γλῶσσα, κυρίως γαλλικὰ ἢ ἰταλικὰ. Ἐχομε λοιπὸν μεγάλο ἀριθμὸ γραμματικῶν και λεξικῶν γιὰ τις ξένες αὐτὲς γλῶσσες. Ἀκόμη ἔχομε ἱστορίες τῆς Ἑλλάδας, ἀπομνημονεύματα ἀνθρώπων ποὺ ἔζησαν τήν ἐποχὴ τοῦ Ἀγῶνα,³⁰ και βιβλία μὲ πρακτικὲς συμβουλές.³¹

Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς βιβλίων ποὺ τυπώθηκαν στὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι τὰ λόγοτεχνικά. Τὸ 1830 ὑπῆρξε ἕνας σταθμὸς γιὰ τήν ἑλληνικὴ λογοτεχνία. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ ρωμαντισμὸς εἰσβάλλει και στὴν χώρα μας ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε ἐπικρατήσῃ στὴν Εὐρώπη.³² Μετὰ τοὺς

29. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία δὲν ἔχει κωδικοποιηθῆ ἀκόμη και οἱ Ἕλληνες νομικοὶ βρισκόταν σὲ ἀναζήτηση τοῦ πιὸ ταιριαστοῦ γιὰ τήν ἑλληνικὴ πραγματικότητα νομοθετικοῦ προτύπου. Μεγάλῃ ἦταν ἡ τάση γιὰ τήν ἀποδοχὴ τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας. Ἐξ ἄλλου οἱ πρῶτοι Ἕλληνες καθηγητὲς στὴν Νομικὴ Σχολὴ εἶχαν σπουδάσει σὲ γαλλικὰ πανεπιστήμια και γι' αὐτὸ δίδασκαν τὸ Γαλλικὸ Δίκαιο. Βλέπε: Παν. Ι. Ζέπου, *Ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου*. Ἀθήναι, 1954, σελ. 15.

30. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ποὺ πῆραν μέρος στὸν Ἀγῶνα ζοῦσαν ἀκόμη και θεωροῦσαν ὅτι πρέπει ν' ἀπομνημονεῦθουν οἱ ἔνδοξες πράξεις, και νὰ ἀποκατασταθοῦν ὑπολήψεις ποὺ εἶχαν δεχτῆ πλήγματα βαρεῖα ἐξ αἰτίας τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν και τῶν πολιτικῶν διενέξεων. Βλ. Κ. Δημαρᾶ,

Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, 4η ἐκδ. 1968, σελ. 251.

31. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς ἀμφιβολία ἄρχισε νὰ γίνεται πιὸ περιπλοκὴ καθὼς ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἔφτασε και στὴν Ἑλλάδα. Ἦταν ἀπαραίτητα λοιπὸν μερικὰ βιβλία μὲ ὁδηγίες και συμβουλές γιὰ ν' ἀντιμετωπιστοῦν τὰ καθημερινὰ προβλήματα. Π.χ. ἔχομε μιὰ *Πραγματεία περὶ τῆς ἀπλουστερῆς μεθόδου τοῦ καταμετροῦν μικροῦς ἀγρῶν*, 1838. *Ἐρμηνεῖα περὶ κατασκευῆς διαφόρων γλινκῶν και ζυμαρικῶν*, 1838. *Ἐρμηνεῖα περὶ ἀνατροφῆς τοῦ μετασοσκώληκος...* 1838. Κ.ο.κ.

32. Βλ. Λ. Πολίτη, *A history of modern Greek literature*. Oxford, 1973, σελ. 139 κ.έ.

Κ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, 4η ἐκδ., Ἀθήνα 1968, σελ. 271 κ.έ.

έξαντλητικούς πολέμους οι άνθρωποι απέβλεπαν στο βιβλίο όχι μόνον σαν φορέα γνώσεων αλλά και σαν μέσο ψυχαγωγίας. Κυρίως τὰ ρωμαντικά μυθιστορήματα που ιστορούσαν μεγάλους έρωτες, ιππότες, αυτοκτονίες, βρήκαν πολλούς θαυμαστές. "Άλλωστε ή κατάσταση που επικρατούσε, ξενοκρατία, ληστεία, οικονομική κατάρρευση, πρόβλημα διανομής τής γής, είχε διαταράξει την κοινωνική ίσορροπία, ώστε ή φυγή από τή σκληρότητα τής πραγματικότητας με τις ψευδαισθήσεις που έδινε ή ρωμαντική υπερβολή, πρόσφερε στο κοινό, στο επίπεδο τής φαντασίας μια ίκανοποίηση που μπορούσε να επανορθώσει τις απογοητεύσεις τής πραγματικότητας.³³ Υπάρχει λοιπόν μια άφθονία μυθιστορημάτων. Λίγα απ' αυτά ήταν ελληνικά· τὰ πιο πολλά ήταν μεταφράσεις, κυρίως από γαλλικά μυθιστορήματα.³⁴

"Αν και τὸ μυθιστόρημα είχε μεγάλη διάδοση, ωστόσο δὲν τύπωσαν όλοι οι τυπογράφοι μυθιστορήματα. Τὰ όνόματα τῶν Κορομηλά, Ἀγγελίδη, Ράλλη είναι τὰ πιο συνηθισμένα. Φαίνεται πως παρ' όλο ότι τὸ είδος αυτό είχε μεγάλη διάδοση, σαν επιχείρηση δὲν έφερε μεγάλα κέρδη· έτσι μόνον οι τυπογράφοι με εκτεταμένες επιχειρήσεις τολμοῦσαν να καταπιαστούν με μυθιστορήματα. Ὁ Πλάτων Ε. Δρακούλης στο βιβλίο του για τή νεοελληνική φιλολογία γράφει: «Οί Ἕλληνες άρέσουν υπερβολικά να διαβάζουν, αλλά δὲν πληρώνουν για βιβλία· μπορούν εύκολότερα να πληρώσουν τήν εύτελή τιμή τής καθημερινής έφημερίδας ή τοῦ περιοδικού.³⁵ Και οι έφημερίδες όμως δὲν είχαν τρομερά μεγάλη διάδοση· οι περισσότεροι προτιμοῦσαν να τις διαβάζουν στα καφενεία και να συζητοῦν κατόπιν τήν πολιτική κατάσταση. Και τότε οι έφημερίδες είχαν όπως πολὺ πετυχημένα ό W. Miller είπε «more views than news», δηλ. περισσότερες άτομικές γνώμες παρά ειδήσεις.³⁶

33. M. Vitti, *Η ιδεολογική λειτουργία τής ελληνικής ήθογραφίας*, Ἀθήνα, 1974, σελ. 13 - 17.

34. Ὁ Ἀγώνας είχε διακόψει κάθε άσχολία με τὰ γράμματα κι όταν μετά τὸ 1830 ή πνευματική ζωή ξανάρχισε, έπρεπε αναγκαστικά να στηριχτῆ σε ξένα πρότυπα. Οί Φαναριώτες που έγιναν οι κατευθυντήριες δυνάμεις στον κόσμο τῶν ιδεών και στην νεοελληνική κοινωνία, αντιπροσώπευαν τήν

γαλλική παιδεία, έπόμενο λοιπόν ήταν ή γαλλική λογοτεχνία πάνω από όλες τις άλλες να είναι τὸ πρότυπο για τήν ελληνική.

35. Platon E. Drakoules, *Neohellenic language and literature*. Oxford 1897, p. 66.

36. W. Miller, *The early years of modern Athens*. London, 1926, p. 16.

Ἐπισημασμένο ἐμπόριο βιβλίων δὲν ὑπῆρχε. Ὁ Christopher Wordsworth πού εἶχε ἐπισκεφθῆ τὴν Ἀθήνα ἔγραψε: ³⁷ «Ἡ ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, εἶναι ἕνας μακρὸς δρόμος . . . Ἄν κυτᾶξῃ κανεὶς μακριά, ὡς πέρα, θὰ δῆ ὅλα τὰ ἐμπορεύματα πού ἡ Ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ διαθέτει: Βαρέλια μὲ μαῦρο χαβιᾶρι . . . κρεμμύδια, καπνό, μαῦρες ἐλιές, σῦκα . . . ἀσημοκαπνισμένα πιστόλια . . . κεντημένα γιλέκα . . . Αὐτὰ πού δὲν θὰ δῆ κανεὶς εἶναι τὰ βιβλία . . .». Πραγματικά, ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια τὸ βιβλιομπόριο δὲν ἀναπτύχθηκε οὔτε ὀργανώθηκε ὅπως ἔπρεπε. Οἱ ἐκδότες πού συνήθως ἦταν οἱ ἴδιοι καὶ βιβλιοπῶλες δὲν ἤξεραν ἀκόμη τὸν τρόπο πῶς νὰ ἐκμεταλλευτοῦν μὲ ἐπιτυχία τὴν τέχνη τους καὶ νὰ κάνουν τὰ προϊόντα τους γνωστὰ στοὺς ἀγοραστὲς. Ἐξ ἄλλου ἡ τιμὴ τῶν βιβλίων ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλὴ ὥστε δὲν ἦταν πολλοὶ οἱ ἀγοραστὲς πού εὐκόλα θὰ διέθεταν χρήματα γιὰ νὰ ἀγοράσουν ἕνα βιβλίο, κυρίως ὅταν αὐτὸ προοριζόταν μόνο γιὰ ψυχαγωγία.³⁸

Ὁ πιὸ συνηθισμένος τρόπος γιὰ νὰ γίνονται γνωστὲς οἱ ἐκδόσεις τῶν νέων βιβλίων ἦταν μέσω τῶν ἐφημερίδων, εἴτε ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἐφημερίδες ἢ ἀπὸ ἀγγελίες τῶν ἐκδοτῶν ἢ συγγραφέων. Ὅταν ὁ ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας ἀναλάμβανε νὰ παρουσιάσῃ ἕνα νέο βιβλίο ἔκανε συγχρόνως καὶ κριτικὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Τὰ προσωπικὰ αἰσθήματα ἐπηρρέαζαν συχνὰ τὴν γνώμη του γιὰ τὸ ἔδιναν τὴν εὐκαιρία νὰ κολακέψῃ ἢ νὰ ἐπιτεθῆ προσωπικὰ ἐναντίον συγγραφέων πού δὲν συμπαθοῦσε.³⁹ Ἡ ἐμφάνιση ἑνὸς βιβλίου μποροῦσε ἐπίσης νὰ προκαλέσῃ ἀτέλειωτες συζητήσεις μέσα ἀπὸ τὶς στήλες τῶν ἐφημερίδων.⁴⁰ Τελικά,

37. Christopher Wordsworth, *Athens and Attica, journal of a residence there*. London, 1836, p. 246 - 247.

38. Βλ. M. Duvray, (ψευδὸν τοῦ Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετοῦ) *Les Grecs modernes*. Bruxelles, 1862, p. 31: Οἱ ἐκδότες τῆς Ἀθήνας δὲν ἔχουν καταλάβει ἀκόμη ὅτι τὸ φθηνὸ ἐμπόρευμα τραβάει τὸν ἀγοραστή, αὐξάνει τὴν κατανάλωση καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὴν παραγωγή.

39. Π.χ. ἐνῶ ἡ «Ἀθηνᾶ» συζητεῖ τὸ λογοτεχνικὸ ταλέντο τῶν Σούτσων, ὁ «Αἰὼν»—ἡ ἀντίπαλὴ ἐφημ. τῆς «Ἀ-

θηνᾶς», τοὺς ἐκθειάζει, παραθέτοντας μάλιστα καὶ μεγάλα ἀποσπάσματα. Βλ. π.χ. «Ἀθηνᾶ», 8 Ἰουνίου 1834, ἀρ. 151 καὶ «Αἰὼν» ἀρ. 378 - 379, 28 Αὐγούστου 1842.

40. Π.χ. ὅταν κυκλοφόρησε τὸ ἔργο τῆς M. de Staël Κορίνα, ἡ «Ἀθηνᾶ» παρουσίασε μίαν κριτικὴν ἀπὸ κάποιον Κ. Π. (30 Ὀκτωβρίου 1835). Σ' αὐτὸν ἀπάντησε κάποιος Σ. Ρ. (9 Νοεμβρίου 1835). Στις 23 Νοεμβρίου βρισκομε ἀνταπάντησιν τοῦ Κ.Π. σὲ ἄρθρο τοῦ Κ.Π.Δ. πού ἔγραψε τὸ ἄρθρο του στὸν «Σωτῆρα». Στις 7 Δεκεμβρίου 1835 ἡ «Ἀθηνᾶ» παρουσιάζει

αὐτὸς ἦταν ὁ καλύτερος τρόπος νὰ γίνη γνωστὸ ἓνα βιβλίον. Συχνὰ ἐπίσης οἱ ἐκδότες τύπωναν καταλόγους τῶν ἐκδόσεών τους πού τοὺς κυκλοφοροῦσαν,⁴¹ ἢ ἀκόμα στὸ ἐξώφυλλο τῶν βιβλίων τους διαφήμιζαν τὶς νέες καθὼς καὶ τὶς παλαιότερες ἐκδόσεις τους.⁴² Τὸ κεντρικὸ πρόσωπο σ' ὅλη τὴν διακίνηση τοῦ βιβλίου ἦταν ὁ τυπογράφος - ἐκδότης. Αὐτὸς σχεδίαζε τὴν παραγωγή, τὴν διαφήμιση καὶ διάθεση μιᾶς ἐκδοσης καὶ χρηματοδοτοῦσε συνήθως τὴν ἐπιχείρηση. Ἔπρεπε νὰ ξέρη τὴν ἀγορὰ του καὶ νὰ μπορῆ νὰ προβλέψῃ τὸ μέλλον. Γι' αὐτὸ οἱ πιὸ διορατικοὶ τυπογράφοι προσπαθοῦσαν νὰ τοποθετήσουν μέρος τοῦ κεφαλαίου σὲ σίγουρα βιβλία ὅπως τὰ διδακτικὰ καὶ τεχνικὰ, πού ἦταν μὲν λιγότερο θεαματικὰ ἀλλὰ ὅμως ἀσφαλέστερα ἀπὸ τὰ λογοτεχνικὰ. Ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δικά του ἐμπορευόταν ἐπίσης βιβλία καὶ ἄλλων ἐκδοτικῶν οἰκῶν. Ἦταν κι αὐτὴ μιὰ συνήθεια τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἐκδοτῶν⁴³ πού τὴν δανείστηκαν οἱ Ἕλληνες συνάδελφοί τους. Π.χ. ὁ Κων. Γκαρπολάς στὸν κατάλογο τοῦ βιβλιοπωλείου του τοῦ 1839 πού τὸ ὀνομάζει «Βιβλιοπωλεῖον, τυπογραφεῖον, χυτήριον καὶ βιβλιοδετεῖον» περιλαμβάνει ὄχι μόνον τὶς δικές του ἀλλὰ καὶ ξένες ἐκδόσεις.

Ἡ ἀπουσία τῆς κατασκευῆς τοῦ βιβλίου ἐπὶ τόσους αἰῶνες ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἔκανε ὥστε ὁ τρόπος παραγωγῆς καὶ διάδοσής του νὰ ἀντιγραφῆ ἀπὸ ξένα πρότυπα κι ὄχι νὰ διαμορφωθῆ σταδιακὰ ὑπακούοντας σὲ ἐσωτερικὲς ἀνάγκες. Ἔτσι ἔχομε ἀνάλογα μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα,⁴⁴ τὴν ἐκδοση βιβλίων σὲ συνέχειες. Ὁ ἐκδότης μ' αὐτὸ ἀφ' ἐνὸς μὲν ἠλπίζε ὅτι τὰ φυλλάδια μὲ χαμηλὲς τιμὲς θὰ ἔφθαναν στὰ χέρια κι αὐτῶν ἀκόμα τῶν ἀγοραστῶν, πού συνήθως δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ ζοδεύουν γιὰ ἀκριβὰ βιβλία, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ κόστος παραγωγῆς μποροῦσε ν' ἀντιμετωπιστῆ εὐκολώτερα καθὼς πρὶν ἀκόμη ὀλοκληρωθῆ ἢ ἐκτύπωση θὰ εἶχε πουληθῆ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Τὰ φυλ-

νέο ἄρθρο ἀπὸ τὸν Νικολαΐδη Λεβαδέα, πάνω στὸ ἴδιο θέμα. Τί περισσότερη διαφήμιση χρειαζόταν γιὰ τὸ βιβλίον αὐτό;

41. Π.χ. *Κατάλογος τοῦ βιβλιοπωλείου Κ. Γκαρπολά, Ἀθήναι, 1839.*

42. Αὐτὴ ἦταν προσφιλὴς συνήθεια τοῦ Ἀνδρέα Κορομηλά· οἱ κατάλογοι ἦταν γιὰ βιβλία πού ἤδη κυκλοφοροῦσαν κι ἀκόμα γιὰ μελλοντικὲς ἐκδόσεις. Ἐπίσης ἔδινε καὶ πληροφορίες σὲ

ποιά ἄλλα βιβλιοπωλεῖα καὶ πόλεις μποροῦσαν νὰ ἀγοραστοῦν.

43. Philip Gaskell, *A new introduction to bibliography*, Oxford 1972, p. 297 - 298.

44. Στὴν Ἀγγλία π.χ. ἐφαρμόστηκε αὐτὸ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. καὶ γενικεύτηκε στὰ μέσα τοῦ 18ου. Βλέπε Ph. Gaskell, *op. cit.*, p. 181 - 182.

λάδια αυτά τυπωνόταν με συνεχή ἀρίθμηση τῶν σελίδων, με μία σελίδα τίτλου για ὄλο τὸ ἔργο και ὅταν δενόταν δὲν διέφεραν ἀπὸ τὰ ἄλλα συνηθισμένα βιβλία. Ἐνα τέτοιο βιβλίο ποὺ κυκλοφόρησε σὲ πέντε φυλλάδια τὸ 1844 ἦταν Ἡ μεταβολὴ τῆς τρίτης Σεπτεμβρίου, τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου.

Ἀρκετὰ βιβλία ἐξακολούθησαν νὰ τυπώνονται με τὸ σύστημα τῆς συνδρομῆς. Ἡ συνδρομὴ ἦταν οὐσιαστικὰ μία μέθοδος με τὴν ὁποία οἱ ἀγορασταὶ πείθονταν νὰ βοηθήσουν στὸ κόστος παραγωγῆς ἑνὸς βιβλίου πρὶν αὐτὸ τυπωθῆ, συνεισφέροντας ὄλο ἢ μέρος τῆς ἀξίας τοῦ βιβλίου και κερδίζοντας ἔτσι ἀργότερα μία καλὴ ἔκπτωση για τὴν ἀγορὰ του. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἦταν γνωστὸ στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἀκόμη τοῦ 18ου αἰώνα. Για τὰ ἑλληνικὰ βιβλία ἄρχισε νὰ χρησιμοποιῆται κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ.⁴⁵ Στὰ χρόνια ἐκεῖνα ἡ ἔλλειψη ὀργανωμένου ἐμπορίου για τὴν διάδοση τοῦ λόγιου βιβλίου, ἡ ἔλλειψη δηλαδὴ μεσαζόντων ἀνάμεσα στὸν συγγραφέα και στὸν ἀναγνώστη, ἦταν ὁ κύριος λόγος ποὺ ἐπέβαλε τὴν μέθοδο τῆς συνδρομῆς. Χωρὶς τὴν ἀρωγὴ τῶν συνδρομητῶν, ἕνας συγγραφέας ἔπρεπε μόνος του ν' ἀναλάβῃ νὰ βρῆ τὸ ἀναγκαῖο κεφάλαιο, νὰ ὀργανώσῃ τὴν διαφήμιση ὥστε νὰ γίνουν γνωστὰ τὰ ἔργα του, νὰ ἐπιστατήσῃ στὴν ἀποστολὴ τους σ' ἄλλες πόλεις και νὰ βρῆ ἐκεῖ κατάλληλους ἀντιπροσώπους ποὺ θὰ δεχόταν νὰ τὰ πουλήσουν. Κάτω λοιπὸν ἀπὸ τέτοιες συνθῆκες ἡ ἐγγραφή συνδρομητῶν ἔμοιαζε νὰ εἶναι ἡ πιὸ πρακτικὴ λύση. Ὁ συγγραφέας ἔλυνε πολλὰ τεχνικὰ ἄλλα και οἰκονομικὰ προβλήματα καθὼς ἤξερε ἐκ τῶν προτέρων τὸν πιθανὸ ἀριθμὸ τῶν ἀγοραστῶν.⁴⁶ Ἐξυπηρετοῦσε ὁμως κι ἕναν ἄλλο σκοπὸ. Καθὼς ἐμφανίστηκε σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ νεοελληνικὸς κόσμος ἄρχισε νὰ γνωρίζῃ μιὰ οἰκονομικὴ και πνευματικὴ ἀνθηση, ἡ μέθοδος τῆς συνδρομῆς ρίζωσε και ἀπλώθηκε γιατί εἶχε γίνει κοινὴ ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ στὴν προσπάθεια για τὴν διάδοση τῆς παιδείας ἦταν ἀπαραίτητη για τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους και τὴν ποθητὴ ἐλευθερία.

Μετὰ τὸ 1830, ὅταν τὰ τυπογραφεῖα ἀνοίγουν τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο

45. Τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ βιβλίο ποὺ τυπώθηκε με τὴν βοήθεια συνδρομητῶν εἶναι ἡ Ὀδὸς Μαθηματικὴ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη, Βενετία 1749. Βλ. Philippe Iliou, *Pour une étude quantitative du public des lecteurs*

Grecs à l'époque des lumières et de la Revolution, 1749 - 1832. Extrait, «Actes du Ier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-est Européennes», vol. 4, 1969, p. 477.

46. Ibid. p. 475 - 476.

σ' ὅλες τὶς πόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἡ συνδρομὴ παύει νὰ εἶναι πιά εἶδος πατριωτικῆς ἐνέργειας καὶ γίνεται μιὰ καθαρὰ ἐμπορικὴ ἐπιχειρήση. Τυχαῖα δείγματα τίτλων ποὺ τυπώθηκαν μὲ τὸ σύστημα τῆς συνδρομῆς εἶναι τὰ ἑξῆς :

Πλάτωνος, μητροπ. Μόσχας, Ὁρθόδοξος διδασκαλία. Μετάφρ. Α. Κοραῆ. Ἐν Ἀθήναις, τυπ. Α. Κορομηλᾶ, 1836, 239 σελ.

Γρός, Κάρολος Ἑρρ. Ἀρχαὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου . . . Ἀθῆναι, τυπ. Α. Κορομηλᾶ, 1836. 292 σελ.

Ἄμβρ. Φραντζῆ, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος. Ἀθῆναι, τυπ. Ράλλη, 1839 - 41. 4 τόμοι.

Σταματάκη, Ι. Δ. Πίναξ χρονολογικός . . . Ἐν Ἀθήναις, τυπ. Κ. Ἀντωνιάδου, 1841. 200 σελ.

Ἡ Μέλισσα, ἦτοι, Χρυσοῦν ἀπάνθισμα περιέχουσα διάφορα ἀποφθέγματα . . . ἐκδίδεται τὸ δεῦτερον ὑπὸ Χριστοδοῦλου Εὐθυμιάδου Ὀλυμπίου. Ἐν Ἀθήναις, τυπ. Κ. Ράλλη, 1840. 250 σελ.

Στεφ. Κομμητᾶ, Ἐγκυκλοπαιδεία ἑλληνικῶν μαθημάτων . . . ἐκδ. ὑπὸ Κωνσταντίνου Γκαρπολᾶ. Ἀθῆναι, τυπ. Κ. Γκαρπολᾶ, 1839 - 1840. 10 τόμοι.

Goldsmith, Οἱ. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, μετάφρ. ὑπὸ Δημητρίου Ἀλεξανδρίδου. Ἀθῆναι, τυπ. Γκαρπολᾶ, 1839. 3 τόμοι.

Ἀπὸ τοὺς τίτλους βλέπει κανεὶς ὅτι τὰ παραπάνω εἶναι βιβλία ποὺ ἀπευθύνονται σὲ πολὺ περιορισμένο κύκλο ἀναγνωστῶν, καὶ καθὼς εἶναι πολυσέλιδα, ἀποτελοῦν οἰκονομικὸ κίνδυνο γιὰ μιὰ ἐκδοτικὴ ἐπιχειρήση· γι' αὐτὸ ὁ ἐκδότης φροντίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ξέρη ποιοὶ θὰ εἶναι οἱ μελλοντικοὶ καταναλωτὰ τοῦ προϊόντος του. Κατὰ τὰ παλιότερα ὅμως πρότυπα ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπικαλῆται τὰ ἐθνικόφρονα αἰσθήματα τῶν συμπατριωτῶν του, γιὰ νὰ προσελκύσῃ ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερους συνδρομητές. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα λέει στὴν ἀγγελία του ὁ Κ. Γκαρπολᾶς, ἐκδότης καὶ τυπογράφος τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ἑλληνικῶν μαθημάτων, τοῦ Στεφάνου Κομμητᾶ : « . . . Σπεύσατε λοιπὸν νεολαία, καὶ δράξατε τὴν παιδείαν, τὴν σωτήριον εἰς τοὺς Ἕλληνας. Διότι ἀπὸ τὴν καλὴν παιδείαν τῶν νέων ἐλπίζεται πᾶν ἀγαθὸν εἰς τὴν πατρίδα μας. Ἐμψυχώσατε δὲ καὶ ἐμὲ αὐτὸν μὲ τὴν πρόθυμον συνδρομὴν σας, ὥστε νὰ προοδεύσω καὶ εἰς ἄλλα ἔργα ἀναγκαῖα καὶ συντελεστικά πρὸς βελτίωσίν σας . . . »⁴⁷. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου

47. Στ. Κομμητᾶ, Ἐγκυκλοπαιδεία ἑλληνικῶν μαθημάτων... ἐπιδιορθωθεῖ-

σα... ὑπὸ Κωνσταντίνου Γκαρπολᾶ, 2. ἐκδ. Ἐν Ἀθήναις, 1839, τ. 1, σελ. στ'.

έμπαινε πάντα ό κατάλογος τών όνομάτων τών «φιλομούσων συνδρομητών» όπως συνήθως τους αποκαλούσαν οι τυπογράφοι και εκδότες. Από την άλλη μεριά και οι συνδρομητές περίμεναν να δούν τó όνομά τους τυπωμένο, μία δημόσια έπιβεβαίωση ότι ανήκουν στον κόσμο τών πολú καλλιεργημένων ανθρώπων, φίλων τών Μουσών.⁴⁸ Γι αυτό αν τύχη μερικά όνόματα να παραληφθούν ό τυπογράφος ζητάει συγγνώμη για την παράλειψη. Π.χ. ό Κ. Άντωνιάδης τó 1839 στο τέλος του βιβλίου ό *Χαρτοπαίκτης*⁴⁹ έχει την σημείωση : «Μη προς βάρος τών κ. κ. συνδρομητών, όσων τά όνόματα δέν έκαταχωρήθησαν μετά τών άλλων· πρώτον, διότι πολλοί κατάλογοι δέν μās ήλθον έγκαίρως, και δεύτερον μη γνωρίζοντες τά ιερογλυφικά, δέν έδυνήθημεν να ένοήσωμεν και πολλών τās ύπογραφάς· και όμως καμμία άμφιβολία δέν ύπάρχει ότι τó πρόθυμον δέν συνίσταται εις την ύπογραφήν, άλλ' εις την ταχείαν πληρωμήν τής συνδρομής».

Μετά τó πρώτο διστακτικό ξεκίνημα ό αριθμός τών τυπογραφείων τής Άθήνας αύξήθηκε άπóτομα. Έτσι ενώ κατά τά χρόνια 1834 - 1838 λειτουργούσαν 11 τυπογραφεία, στην περίοδο 1839 - 1844 άνοιξαν άλλα 19. Άνάλογα αύξανόταν κι ό αριθμός τών βιβλίων που κυκλοφορούσαν κι άκόμη ό αριθμός τών άναγνωστών . Σχετικά με τó άναγνωστικό κοινό ό G. A. Perdicaris⁵⁰ δέν φαίνεται να έντυπωσιάστηκε ιδιαίτερα. «Κυριώτεροι τόποι διασκεδάσεως στην Άθήνα είναι τά καφενεΐα και οι λέσχες ή άναγνωστήρια» γράφει. Και συνεχίζει : «Και τά άναγνωστήρια και τά καφενεΐα είναι τó αγαπημένο καταφύγιο τών άργόσχολων, είναι για τους σύγχρονους Έλληνες ό,τι ήταν οι Στοές και οι Λέσχες για τους αρχαίους... Άλλά και τó ήπιο κλίμα είναι μιá από τις αιτίες που κάνει τους Έλληνες, ιδιαίτερα τους Άθηναίους, ν' άποφεύγουν τó σπίτι τους... Άς έλπίζουμε ότι ή πρόοδος τής παιδείας άνάμεσα στις γυναΐκες κι ή άπόκτηση πλούτου και ύλικών άνέσεων θα βελτιώσει τις λέσχες ώστε να γίνουν πραγματικά άναγνωστήρια κι όχι άνεπίσημα κοινοβούλια».

Όσο κι αν οι παρατηρήσεις αυτές γίνονται άμερόληπτα, ώστόσο δέν άποδίδουν την πραγματικότητα. Τά συνεχώς αύξανόμενα τυπογραφεία και οι πολúαριθμες εκδόσεις συνθέτουν μιá μάλλον διαφορετική εικόνα. Έξ άλλου ή Άθήνα σαν πρωτεύουσα και σαν κέντρο του έλλη-

48. Ph. Iliou, *op. cit.*, p. 477.50. G. A. Perdicaris, *op. cit.*, p.49. Μ. Χουρμούζη, *Χαρτοπαίκτης*.

84 - 85.

Άθήνα, 1839, σελ. 109.

νικοῦ χώρου εἶχε ἀπορροφήσει κάθε δραστηριότητα, ἄρα καὶ τὰ βιβλία πὸ τυπωνόταν ἄλλοῦ, ἐκεῖ κυρίως θὰ εὔρισκαν τὴν καλύτερη ἀγορά. Τέλος δὲν πρέπει ν' ἀγνοηθῇ καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἱεραπόστολοι τύπωναν καὶ μοίραζαν χιλιάδες βιβλίων. Π.χ. ὁ Jonas King σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ γράμματα — ἀναφορὴς του πρὸς τὸ American Board of Commissioners for Foreign Missions, μὲ ἡμερομηνία 19 Ἰανουαρίου 1839, γράφει ὅτι τὸ 1838 πούληθηκαν ἢ μοιράστηκαν ἀπ' αὐτὸν συνολικὰ 32.410 βιβλία.⁵¹ Βέβαια τὰ βιβλία αὐτὰ ἦταν κυρίως ἡ Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη, τὰ Εὐαγγέλια καὶ οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ δὲν θὰ κυκλοφοροῦσαν τόσο πλατειὰ ἂν δὲν ὑπῆρχαν πρόθυμοι ἀποδέκτες. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν ν' ἀμφισβητηθῇ τὸ γεγονός ὅτι μέσα σὲ λίγα χρόνια ἀπὸ τότε πού ἔγινε πρωτεύουσα, ἡ Ἀθήνα ἔγινε τὸ κέντρο τυπογραφίας καὶ διακίνησης τοῦ βιβλίου γιὰ τὸν ἐλληνικὸ κόσμο.

Σόφη Παπαγεωργίου
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

51. «Missionary Herald», vol. 35, 1839, p. 254.